

NUME DE ZEI ȘI DE ZEIȚE ÎN CULTURA ROMÂNEASCĂ VECHĂ

GHEORGHE CHIVU

Universitatea din București, Facultatea de Litere
Academia Română

Names of gods and goddesses in old Romanian culture

Abstract: Names of gods and goddesses in Greek and Roman mythologies are commonly considered proofs of speakers' classical culture. The information on Greek-Latin mythology and the employment in texts of names of divinities illustrating it have been interpreted, almost without exception, as signs of cultural renewal in modern Romanian writing. The Enlightenment, particularly receptive to Latin, Old Greek or Romance Western Literature, followed by classicism and romanticism, literary currents that facilitated the dissemination into Romanian space of texts representative of Western modern culture, favoured the reception of themes and ideas associated with mythology. These aspects were often illustrated by means of proper names as signs of a new artistic sensibility and as stylistic markers.

Historical dictionaries of the Romanian language further argue this idea by referring to the generally accepted meaning of the lexeme *dumnezeu* (*god*) and its synonym *zeu* (*deity*) in the old Romanian literary language, the former seldom used as a common noun before the end of the 18th century. In monotheistic religions, such as Christianity, the two nouns, *dumnezeu* and *zeu*, designated "the supreme, eternal being, the primordial transcendent cause, the fundamental principle of existence and universal order, the creator and judge of the world" (*Dicționarul limbii române* [Dictionary of the Romanian language]) whenever they were used in the singular, usually articulated form and many times as proper names. In the plural and with direct reference to polytheistic religions, the nouns indistinctly denoted "pagan deities, false gods, idols, deities; beings imagined as having supernatural powers" (*Dicționarul limbii române* [Dictionary of the Romanian language]).

Therefore, the occurrence of proper names designating gods and goddesses in Greek-Latin culture and mythology is scarce in old Romanian texts. The dissemination of these names can be explained especially through the type of text (secular or religious) and the form and content of the sources used by translators. However, the rare citation and use of the names of Greek or Roman divinities in old Romanian writing, as well as the current meaning of the plural forms *dumnezei* and *dumnezeițe* or *dumnezeoaie*, as opposed to the singular (*dumne)zeu*, must not be linked with the lack of knowledge of Greek-Roman mythology. They should be related to the prohibition imposed by church officials (constantly promoted by canonical texts) on the use of names of "idols, false gods", which were considered elements resulting from the influence of heathen beliefs.

Keywords: old literature, mythology, *dumnezei* (gods), *dumnezeițe*, *dumnezeoaie* (goddesses).

1. Cunoașterea și utilizarea numelor zeilor și zeițelor din mitologiile greacă și romană sunt considerate, în mod curent, probe ale culturii clasice a vorbitorilor. Iar informațiile privind mitologia greco-latină și consemnarea în texte a numelor divinităților care o ilustrează au fost receptate, aproape fără excepție, în spațiul nostru cultural, drept semne de înnoire culturală specifice scrisului românesc modern.

Iluminismul, cu deschiderea marcată spre literatura apuseană de expresie latinească, grecească veche sau romanică și apoi, deopotrivă, clasicismul și romantismul, curente literare care au permis receptarea culturii moderne occidentale, au facilitat pătrunderea unor teme și a unor idei asociate cu mitologia sau ilustrate nu o dată prin nume proprii devenite deopotrivă semne ale unei noi sensibilități artistice și marcă stilistică. (Așa-numita „aluzie mitologică”, frecvent atestată în literatura românească a secolului al XIX-lea, a favorizat utilizarea numelor unor divinități ca autentice substantive comune – mă gândesc, de exemplu, dintr-o serie ce poate fi oricând îmbogățită, la Adonis, la Afrodita, la Apollo, la Hercule sau la Minerva –, iar *zeu* și *zeiță*, asimilate, surprinzător, dar semnificativ, de vorbitorul nespécialist, fondului neologic modern, au început să aibă sensuri figurate, pătrunse în uzul literar și acceptate destul de rapid în vorbire.¹)

Dicționarele istorice ale limbii române argumentează suplimentar această constatare prin sensul dat în mod curent în româna literară veche (cu reflexe în limba literară actuală) lexemului *dumnezeu* și sinonimului său *zeu*, ultimul puțin utilizat ca substantiv comun înainte de sfârșitul veacului al XVIII-lea. (Atestările substantivului moștenit *zeu* trimit, practic, numai la texte anterioare mijlocului veacului al XVII-lea, continuitate de utilizare având doar interjecția *zău*, devenită populară și familiară, în epoca modernă.) Desemnând în religiile monoteiste, precum creștinismul, în asociere obligatorie cu forma de singular, nu o dată articulată și având constant regim de nume propriu, „ființa supremă, eternă, cauza transcendentă primordială, principiul fundamental al existenței și al ordinii universale, creatorul și judecătorul lumii” (după cum glosează *Dicționarul general al limbii române*, numit în mod curent *Dicționarul Academiei*²), cele două substantive, *zeu* și *dumnezeu*, numeau (și încă numesc) indistinct, la forma de plural și cu referire expresă la religiile politeiste, „divinități păgâne, bozi, idoli, zeități; ființe imaginate ca având puteri supranaturale”. (Definiția este extrasă din nou din *Dicționarul academic al limbii române*³.)

Această semnificație globalizantă, devenită, prin utilizare repetată, informație culturală cu valoare generală, sugerează ideea că mitologia greco-latină nu a fost cunoscută de către vorbitorii mai mult sau mai puțin instruiți ai limbii române vechi, respectiv de către cititorii vechii noastre literaturi.

¹ Vezi atestări în *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul XIV, Litera Z, [București]: Editura Academiei Române, 2000, s.v. *zeu* și *zeiță*.

² *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul I, partea a 6-a, Litera D. *discord-dyke*, [București]: Editura Academiei Române, 2009, s.v.

³ Cf. *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul XIV. Litera Z, București: Editura Academiei Române, 2000, s.v. *zeu*.

Iar caracterul predominant religios, de factură creștină, al vechilor noastre scrieri literare și tipul, respectiv conținutul celor mai multe texte transpuse sau create în limba română până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, când se manifestă activ influența iluminismului, atât a celui de tip apusean, cât și a celui venit prin filieră neogreacă, par să argumenteze aceași idee.

(Pornim de la premisa că limba textelor cunoscute reflectă, de regulă, starea limbii vorbite, iar aceasta din urmă este martor relevant al nivelului de dezvoltare și al modului de manifestare a unei culturi.)

2. Primele traduceri biblice românești dovedesc însă contrariul, întrucât, spre exemplu, cele dintâi versiuni, relativ contemporane, ale *Apostolului*, păstrate în *Codicele popii Bratul* (copiat la Brașov în 1559–1560), în așa-numitul *Codice Voronețean* (celebrul manuscris nord-moldovenesc, datat filigranologic între 1563 și 1583⁴), sau în tipăritura coresiană, scoasă la Brașov, în 1566–1567, conțin referiri explicite la *Iupiter*, menționat sub numele grecesc *Diopet*, și la *Artemida*: „spre despus fiind marelui *Artemidea* și *Deopetului*” (*Codicele Bratul*, 211)⁵, „spre despusu fiindu mariei *Arrtemide* și lu *Diopetu*” (*Codicele Voronețean*, 6v)⁶, „spre despus fiind atâta mare și *Artemidea* și *Diopetovi*” (*Apostolul* lui Coresi, 92–93)⁷. În cea mai veche versiune manuscrisă a cunoscutei cărți biblice, transcrisă de popa Bratul din Brașov, citim de asemenea: „făcea case de argintu *Artemideei*” (206), „mariei zeiasă casa *Artemideei*” (207), pasajele menționate având în *Codicele Voronețean*, manuscris puțin mai recent decât copia popii Bratul, forma „făcea case de arrgintu *Arrtemideei*” (4v), respectiv „a mariei dumnezeiaie casă, a *Arrtemideei*” (Sr), iar în *Apostolul* coresian: „făcea casă argințită *Artemideei*” (91), respectiv „marea dumnezeița casa *Artemida*” (91). Versiunea *Apostolului*, cuprinsă în *Noul Testament de la Bălgrad*, tipărit din 1648, înlocuiește numele grecesc al zeiței, urmare a utilizării unei versiuni latinești a textului, cu numele corespunzător latinesc: „besearca a marei dumnezeiasei *Diianii*” (160v). Consecință a aceluiași model latinesc, *Iupiter* ia locul mai vechiului *Diopet*: „cinsteaște pre mare dumnezeiasa *Diana* și chipul lui *Iupiter* pogorât” (160v)⁸. În vreme ce, în *Biblia de la București*, pasajul se modifică prin întoarcere la tradiția ortodoxă a textului, în: „e purtătoare de grija besearcii *Artimidei*, dumnezeoaiiei cei mari, și a lui *Diopetus*” (847)⁹.

⁴ Vezi sinteza din I. Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, 191–213.

⁵ *Codicele Bratul*, ediție Al. Gafton, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003.

⁶ *Codicele Voronețean*, ediție M. Costinescu, București: Editura Minerva, 1981.

⁷ Coresi, *Lucrul apostolesc. Apostolul*, ediție facsimilată I. Bianu, București: Cultura Națională, 1930.

⁸ *Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648*, reeditat din inițiativa PS Emilian, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988.

⁹ *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament, tipărită întâia oară la 1688*, retipărită după 300 de ani, în facsimil și transcriere, București: Editura Institutului

Numele unor zei și ale unor zeițe din mitologia greacă sau latină sunt consemnate și în alte scrieri religioase din a doua jumătate a secolului al XVII-lea sau din primul deceniu al veacului următor.

Astfel Dosoftei, cărturarul cunoscător și utilizator avizat atât al limbii grecești, uzuală în ortodoxia răsăriteană, cât și al limbii latinești, corelează, în *Parimiile preste an* (tipărite în 1683), într-un pasaj ce reprezintă, desigur, o redactare proprie, numele grecești și latinești ale unor divinități importante: *Afrodita* sau *Chipra* și *Venera*, *Cron* sau *Saturnus*, *Zeves* sau *Iovis* și *Dumnedzăul Tunului*, respectiv *Athina*, *dzâna-nțălepciunilor* (III, 123v–124r)¹⁰.

Iar Antim Ivireanul, celebrul mitropolit muntean, folosește în *Cazania la Sfântul Nicolae* din *Didahii*, culegere originală de predici, păstrată în mai multe copii, cea mai veche datând din primele două decenii ale veacului al XVIII-lea, numele *Afrodita* (51)¹¹, iar în *Chipurile Vechiului și Noului Testament* (text datat iulie 1709) reține informația că Antioh Epifanes (rege între anii 175 și 164 înainte de Hristos) a pus „idolul *Diei Olimpiului* [adică statuia lui Zeus] în besearca Ierusalimului” (311)¹².

Atestări ale numelor unor divinități grecești sau latinești pot fi întâlnite și în multe scrieri laice traduse, prelucrate și copiate în limba română în secolele anterioare pătrunderii iluminismului în spațiul nostru cultural.

În *Cronica universală*, compilată de călugărul oltean Mihail Moxa, în deceniile de început ale veacului al XVII-lea, pe baza unor surse între care se afla și *Cronica* lui Constantin Manasses, alături de *Apolon*, consemnat ca divinitate („ducea daruri *lu Apolon*” 34r), apar *Afrodit* (6r), *Aris* (6r), *Ermia* (6r) și *Zevs* (6r), toate notate ca nume date planetelor Venus, Marte, Mercur și Jupiter¹³.

În paginile *Istoriilor* lui Herodot, transpuse în limba română de Nicolae Milescu Spătarul, între 1668 și 1670¹⁴, dar cunoscute exclusiv printr-o copie târzie, în care numele proprii din paginile originalului nu vor fi fost, desigur, înlocuite, sunt notate, dintre divinitățile grecești: *Apollon* (I 87, IV 159, VII 26), *Artemis* (I 26, II 137), *Posidon* (II 43), *Triton* (IV 179, 188) și *Zeț(s)* (IX 122, V 105, VII 56)¹⁵.

Constatări similare pot fi făcute prin lectura *Ceasornicului domnilor*, versiune românească pentru *Horologium principum*, celebra carte a lui Antonio de Guevara. În textul datorat lui Nicolae Costin, învățatul fiu al cronicarului Miron Costin, sunt consemnate, dintre divinități: *Apollo* și „capiștea” lui din Delfi (256; vezi și *Apolon* 360,

Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988; cf. *Biblia 1688*, I-II, ediție V. Arvinte și I. Caproșu, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001–2002.

¹⁰ Dosoftei, *Parimiile preste an*, Iași, 1683, ediție M. Ungureanu, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.

¹¹ Antim Ivireanul, *Opere*, ediție G. Ștrempele, Editura Minerva, 1972.

¹² Antim Ivireanul, *Chipurile Vechiului și Noului Testament*, în Arhim. Sofian Boghiu, *Sfântul Antim Ivireanul și Mănăstirea Tuturor Sfinților*, București: Editura Bizantină, 2005, p. 31–123.

¹³ M. Moxa, *Cronica universală*, ediție G. Mihăilă, București: Editura Minerva, 1989.

¹⁴ Zezi L. Onu, *Prefață*, în Herodot, *Istorie*, București: Editura Minerva, 1984, p. VII.

¹⁵ Herodot, *Istorie*, ediție L. Onu și L. Șapcaliu, București: Editura Minerva, 1984.

541), *Berecintia* (nume notat și sub forma *Bereșintia*, 569), *Ian* [adică *Ianus*] (569), *Iunon*, „bodzul” lui Nero (21; vezi și 254, 255), *Jupiter* (*Zevsu*), „dumnedzăul dumnedzăilor” (389; vezi și *Iupiter* 392, 569, 665; *Zevsu* 612), *Mars(u)*, zeul războiului (17, 196, 360, 569, 610; notat și sub forma *Martie* 452, 621), *Miercurie* [adică *Mercur*] (390), *Țeresa* (scris: *Țeșera*) [adică *Ceres*], „dumnedzăița” agriculturii (32), *Vesta* (569) și *Vinerea* [adică *Venera*] (678)¹⁶.

Astfel de nume apar și în copiile câtorva așa-numite „cărți populare”, texte de înțelepciune sau scrieri narative care evocă întâmplări sau fapte din perioada antică, pe baza unor surse provenind direct sau mediat din cultura grecească. Astfel în *Alexandria*, romanul istoric consacrat vieții și vitejiilor lui Alexandru Macedon, roman cunoscut în spațiul românesc încă din veacul al XVI-lea¹⁷, se face referire la „*Amon dumnezeu*” și la *Apolon* (180)¹⁸. În *Istoria Troadei*, roman istoric, a cărui cea mai veche versiune românească acum cunoscută datează din 1689, sunt consemnate „biserica lui *Iracleu dumnedzău*” (93), „o capiște ... a lui *Apolon dumnedzău*” (104; vezi și 105) și este menționată o jertfă adusă de Menelau-împărat lui „*Dios dumnedzău*” (91)¹⁹. În *Esopia*, cartea de înțelepciune care povestește viața și pildele lui Esop, se face referire, într-o copie executată tot la finele veacului al XVII-lea, la „popi ai lui *Artemidie*” (123r) și la „biseareca lui *Apolon*” (145r)²⁰, iar într-o traducere nouă a textului, tipărită în 1795, Petru Bart, tipograf ardelean aflat, la sfârșit de veac XVIII, sub altă zodie culturală decât copiii anterior menționați, face un comentariu în care sunt consemnați, dintre „dumnezeii elinești”: *Apolon*, *Aris*, *Cron*, *Diia*, *Ermis* și *Zevs* (117; vezi și „*Die, dumnezeul elinesc*”, 159; „alt boz, ce-i zic *Zevs*”, 159; „Oh, *Zevs dumnezeu!*”, 159)²¹.

Aproape firesc, numele unor divinități greco-romane apar în traducerea prognosticului intitulat *Foletul novel*, făcută din surse italienești, la cumpăna veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea, la cererea lui Constantin-vodă Brâncoveanu. Găsim aici *Afroditi* (58, 162), *Belona*, numită „dumnezeoia războaielor” (80, 163), *Cronos* (124), *Iupiter* (26), menționat mai frecvent sub numele *Zeus* (121, 124, 135; vezi și *Zevsu* 119), *Marsu*, „dumnezeul războaielor” (25, 28, 29), *Mercurie* (119, 124) și *Neptun* (25)²².

¹⁶ *Ceasornicul domnilor de Antonio de Guevara, traducere de Nicolae Costin*, ediție G. Ștrempele, București: Editura Minerva, 1976.

¹⁷ Cf. D. Simonescu, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, București: Editura pentru Literatură, 1963, p. 6–7.

¹⁸ Cel mai vechi manuscris al *Alexandriei*, copiat de popa Ioan Românu în anul 1620, fiind lacunar, preluăm numele ce trimit la mitologia grecească din versiunea ilustrată, în 1790, de moldoveanul Alexandru Negrule. (Vezi transcrierea acestei versiuni în *Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, coord. G. Dumitrescu, București: Editura Sapiientia Principium Cognitionis, 2015, p. 177–221.)

¹⁹ *Împărăția lui Priam, împăratul Troadei, cetății ceii mari*, ediție D. Simonescu, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 89–108.

²⁰ *Istoria lui Esop*, ediție V. Barbu, în *Viața lui Esop. Studiu critic*, București: Editura Minerva, 1999, p. 175–208.

²¹ *Esopiia*, ediție I.C. Chișimiu, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 117–160.

²² *Foletul Novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu, 1693–1704*, ediție E. Virtosu, București: [f.e.], 1942.

Lista cea mai bogată de nume mitologice, predominant latinești, cunoscută din perioada acum cercetată, este însă cuprinsă în lexiconul latin-român (*Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*) alcătuit, în ultimul deceniu al veacului al XVII-lea, de Teodor Corbea, învățat brașovean. Este o sursă cu relevanță aparte, dat fiind caracterul textului (dicționar cuprinzând informație de tip enciclopedic), cultura de tip modern a lui Corbea, dar mai ales pregătirea și ocupația de bază a comanditarului. (Realizarea versiunii în limba română a *Dicționarului latin-român* amintit²³ a fost cerută de Mitrofan, episcop de Buzău, fost colaborator, ca episcop de Huși, al mitropolitului Dosoftei.) Fapt relevant pentru mentalitatea și pentru cultura unora dintre vechii noștri cărturari, manuscrisul realizat de învățatul ardelean la cererea unei înalte fețe bisericești din Țara Românească, prelucrare masivă a sursei, nu simplă și fidelă traducere, cuprinde consemnări numeroase ale unor nume de zei și de zeițe, dintre care selectăm, spre ilustrare (păstrând doar semnificația mitologică și eliminând indicațiile gramaticale, specifice unui lexicon), câteva exemple (intrările articolelor au, firesc, formă latinească): *Aphrodite*, „dumnezeoiaia Vineri” (47), *Apollo*, „al cântătorilor, al prorocilor și al doftorilor dumnezău” (47), *Artemis*, „Diana sau Luna” (56), *Bacchus*, „dumnezăul vinului” (68), *Bellona*, „dumnezeoiaia războaielor” (72), *Ceres*, „dumnezeoiaia grânelor” (96; vezi și *Țeres* 152), *Cupido*, „dumnezăul dragostei în chip de copil, fiulețul lui Mars și al ii Venus” (140), *Demeter*, „Țeres, dumnezeoiaia pâinei” (152), *Diana*, „Luna, dumnezeiața vânătorilor, fata lui Iupiter” (158), *Flora*, „dumnezăiața florilor” (206), *Jupiter* sau *Jovis*, „fiul lui Saturnus, pre care l-au ținut poeticii prea de sus a fi” (274; vezi și 158, 311, 453), *Mars*, „dumnezăul războaielor” (302), *Minerva*, „dumnezăiața învățături și a înțelepției, fata lui Iupiter, găsătoarea tortului și a țăsutului” (311), *Neptunus*, „fiul lui Saturnus, dumnezăul mărilor” (326; vezi și 274, 453), *Saturnus*, „tatăl lui Iupiter, Iunei, al lui Neptunus și Pluto, pre care în păgânime l-au ținut dumnezău” (453; vezi și 274), *Venus*, „dumnezăiața dragostei” (537; vezi și 140)²⁴. Iar lista poate fi oricând îmbogățită.

3. Atestările din literatura română veche ale unor nume ce desemnau, cu trimitere la mitologia greacă și la mitologia latină, *dumnezei* și *dumnezeie* sau *dumnezeoiaie*, adică, în terminologie modernă, *zei* și *zeițe*, sunt, deci, în ansamblu, relativ numeroase și au o distribuție justificată în primul rând prin domeniul ilustrat de anumite scrieri și prin conținutul surselor utilizate de traducători. Ele apar de obicei în scrieri laice, dar nu lipsesc, după cum am arătat, atestările din texte canonice, bisericești. Autorii, traducătorii sau compilatorii acestor scrieri sunt, de regulă, cărturari din afara Bisericii, dar informații și comentarii semnificative provin din scrieri datorate unor înalte fețe bisericești.

²³ La baza manuscrisului datorat lui T. Corbea s-a aflat, după cum notează însuși cărturarul ardelean, ediția din 1604 a dicționarului latin-maghiar (*Dictionarium Latino-Hungaricum*) al lui A. Szenci-Molnár.

²⁴ T. Corbea, *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*, ediție A.-M. Gherman, [Cluj-Napoca]: Clusium, 2001.

Trei dintre consemnări, toate făcute în pasaje cu caracter original, datorate lui Dosoftei, lui Antim Ivireanul și, aproape un secol mai târziu, lui Petru Bart, cunoscutul tipograf ardelean, vin să ateste și ele, în contradicție cu informațiile oferite de dicționarele istorice ale limbii române, buna cunoaștere de către cărturari a datelor esențiale privitoare la mitologia grecească și la cea romană. Cunoaștere favorizată și de circulația în spațiul românesc a unor texte provenind din spațiul occidental, texte intrate adesea chiar în bibliotecile domnești sau în cele ale înalților ierarhi ai vremii²⁵.

În aceste condiții, citarea și utilizarea relativ redusă numeric a numelor unor divinități grecești sau romane în scrisul vechi, respectiv semnificația, devenită curentă, a formei de plural a substantivelor *dumnezei* și *dumnezeiețe* sau *dumnezeoai*e trebuie puse, credem, în relație nu cu absența cunoștințelor privind mitologiile greacă, respectiv romană, ci cu interdicția, impusă de Biserică și susținută constant de textele canonice, de a utiliza și de a promova numele „idolilor, bozilor”, considerate elemente datorate influențelor exercitate de credințele păgâne.

Se știe, desigur, că în *Cele zece porunci*, intens difuzate prin tipar sau prin copiere încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, când apare versiunea românească a *Catehismul* coresian, se spunea: „*Eu sânt domnul Dumnezeu al tău, pre lângă mine dumnezei striini să n-aibi*” (4v)²⁶. Tot în veacul de început a scrisului literar în limba română, interdicția menționării numelor divinităților păgâne era reluată în paginile *Paliei* tipărite, în 1582, la Orăștie: „*despre alți domnedzei să nu nici pomeniți, nici den gură-vă să nu-i audză*” (255)²⁷, iar pasajul revine în paginile *Bibliei de la București* în redactarea: „*de numele altor dumnezei să nu vă aduceți aminte, nice să vă auză den gurile voastre*” (55)²⁸.

„Porunca” a fost de timpuriu întărită printr-o anumită interpretare a semnificației numelor divinităților greco-latine, interpretare promovată de oficialitățile bisericești în virtutea canoanelor religiei creștine.

Iată o notație făcută în acest sens de către mitropolitul Dosoftei în paginile *Parimiarului* tipărit în 1683:

„*Pre-aceale vremi, de veaci era-n toată lumea slujba idolilor, că-mvățasă vrăjmașul pre oameni de-ș făcusă dumnădzăi drăcești. Cine ce rău făcea, așa avea dumnădzău aceluia feali de păcat.*”

²⁵ Dicționarul latin-maghiar (*Dictionarium Latino-Hungaricum*) al lui A. Szenci Molnár, utilizat de către T. Corbea pentru a obține, prin traducere și prin prelucrare, *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*, îi era, desigur, cunoscut episcopului de Buzău, Mitrofan, dacă nu cumva textul făcea parte din biblioteca înaltului prelat.

²⁶ *Catehismul lui Coresi*, ediție A. Roman Moraru, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, coordonator I. Gheție, [București]: Editura Academiei Române, 1982, p. 101–105.

²⁷ *Palia de la Orăștie. 1581–1582*, ediție C. Pamfil, Editura Academiei Române, București, 1962; cf. *Palia de la Orăștie (1582)*, I. *Textul*, ediție V. Arvinte, I. Caproșu și Al. Gafton, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005.

²⁸ *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament, tipărită întâia oară la 1688*, retipărită după 300 de ani, în facsimil și transcriere, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988; cf. *Biblia 1688*, I, ediție V. Arvinte și I. Caproșu, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001.

Curvele și curvării avea pre dzâna dragostelor, lătinii îi dzăcea Venera și o mutară la Luceafărul cel mare, că acela Luceafăr face tărie gonițelor, de să gonesc dobitoacele, și oamenilor le face poftă spre plod, de să mulțasc oamenii pre lume și vita. Grecii o chema acea dzână Chipra și Afrodita și dzâna dragostelor; iară noi, creștinii, îi dzăcem dzâna spurcăciunelor ș-a necurățăilor, ce ș-au scornit păgânii, oamenii cei nestâmpăraț a păgânătății. Șugubeții avea pe Cron, lătinește-i dzăcea Iovis, adecă Gioi. Să fie fost și om ca acesta spurcat și după moarte, l-au pus nebunii, oamenii iubitorii de spurcăciuni, în dumnădzăi, de-l cinstia, de făcea toate pângăriturile fără nice un păcat. Și i-au pus-i nume Dumnădzăul Tunului și-l scriu [adică îl zugrăvesc] a mână cu fulgerul, în car înfocat, cu 2 hulturi înhămaț. Cine iubii curăția, aceluia încă-i scornisă vrăjmașul pre Athina, dzâna-nțălepçiumilor, ca nice cei înțălepç și curaț să nu fie fără păcat. Era Soarele, Luna, Marț, și Miercuri, și Luna și alte multe basne de dumnădzăi.” (III, 123v–124r)²⁹.

Sunt notații în care numelui unei divinități, împrumutat din limbile greacă sau latină, îi stă, semnificativ, alături, numele vechi, moștenit de limba română din latină, pentru a denumi o planetă și, prin aceasta, o zi din săptămână. (Mă refer la Luna, la Marți, la Miercuri, la Gioi și la Vineri.)

Interpretarea dată de către Dosoftei, cărturarul mitropolit al Moldovei, în pasajul citat trebuie să fi fost generală în biserica ortodoxă, întrucât și Antim Ivireanul notează în *Didahii*, în textul *Cazaniei la Sfântul Nicolae*, că vestitul Nicolae, arhiereul Mirelor Lichiei, a acționat, prin daruri salvatoare, contra unui tată care:

„au socotit să chiiame în casa lui pe Afrodita, adecă curviia, și pentru ca să câștige puțin aur și argint” (51)³⁰.

Spre mijlocul veacului al XVIII-lea, interpretarea cuprinsă în cele două pasaje datorate mitropoliților Moldovei, respectiv Țării Românești, pare să fi fost generală, de vreme ce, într-o traducere din grecește (este vorba de *Comoara* lui Damaschin Studitul), datând din anul 1747, traducere datorată lui Mihalcea logofăt³¹, găsim un pasaj ce exprimă o poziție asemănătoare aceleia cuprinse în *Parimiarul* lui Dosoftei:

„Și cea mai rea decât toate era închinarea la idoli; că lăsa de a să închina lui Dumnezeu, ci fieștecare om după faptele sale să numească un dumnezeu: plugarii pământul, adecă pe dumnezeoia Dimitra, păscării și corăbiarii pre dumnezeul Posidon, adecă pe mare, curvării și preacurvării pre dumnezeoia Afrodita, înțelepții pre Athina, hoții și ucigașii pre Ariei, viteajii pre Ira, beșivii pre Dionis, mincinoșii pre Ermi, clevețitorii pre Arin, cei călduroși și luminaț și împărații pre Apolon, vânătorii pre Artemin și, mai pre scurt, fieștecare om avea și câte un dumnezeu...”³².

²⁹ Vezi Dosoftei, *Parimiile preste an, Iași, 1683*, ediție M. Ungureanu, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.

³⁰ Antim Ivireanul, *Opere*, ediție G. Ștrempele, București: Editura Minerva, 1972.

³¹ G. Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești, BAR. 1601–3100, II*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 336.

³² Transcriem citatul pe baza fragmentului reprodus de M. Gaster, în *Chrestomathie română, II*, Leipzig: F.A. Bockhaus – București: Socecu & Co, 1891, p. 38–42

Iar la finele veacului al XVIII-lea, Petru Bart, tipograful ardelean cunoscut pentru numeroasele cărți laice puse la dispoziția cititorilor cu mentalitatea schimbată de iluminism, nota în predoslovia *Esopiei*:

„pre multe locuri pomenește istoria de dumnezeii elinești: de Apolon, de Diia, de Zevs, de Ermis, de Aris, de Cron și de alți mulți, cum să fie fost grăind și răspunzând, dară aceea o putem creade cum că s-au fost săleșluind diiavolul într-acei idoli și au fost răspunzând și au fost făcând îndămnături, de s-au fost înșălând ticăloșii oameni și au fost zicând că sânt dumnezei și s-au fost închinând lor”³³.

Idee similară celei formulate o jumătate de veac mai devreme de logofătul Mihalcea, traducătorul *Comorii* lui Damaschin Studitul, dar și aceleia exprimate anterior de către Dosoftei și de către Antim, ceea ce arată că atitudinea capilor Bisericii ortodoxe avusese ecou sau că acea atitudine era expresia unei poziții deja încetățenite în cultura românească veche, ilustrată prin uzul și prin semnificația dominante avute de lexemele *dumnezei*, *dumnezeoie* și *dumnezeițe* în textele vremii.

4. Cultura marilor personalități ale scrisului nostru literar vechi, cunoscătoare avizate deopotrivă ale scrisului grecesc și ale celui latinesc, respectiv circulația unor texte apusene în spațiul nostru cultural, confirmată de inventarul unor bogate și bine articulate biblioteci umaniste (sunt relativ bine cunoscute bibliotecile lui Udriște Năsturel, a Stolnicului Constantin Cantacuzino sau a lui Mihail Halici) nu sunt totdeauna corect reflectate în istoria limbii române literare vechi, întrucât traducerea dată unor scrieri și îndeosebi vehicularea anumitor informații, precum acelea privind mitologia greco-latină, au fost, în mod cert, influențate sau cenzurate de către oficialitățile religioase ale vremii.

În acest context, circulația unor lexeme, precum *dumnezeu* și *dumnezeoie*, sau citarea unor nume de divinități grecești sau romane, în perioada vechiului nostru scris literar și, mai ales, utilizarea și semnificația acestora trebuie stabilite prin punerea în relație a unor informații cu caracter divers, cultura românească veche dovedindu-se a fi, și din acest punct de vedere, un fenomen complex, nu totdeauna ușor de evaluat și de interpretat.

Diferite, lingvistic și cultural, de numele vechilor divinități latinești, asimilate în limba română încă din timpul formării sale ca idiom romanic și transformate, ca în toate limbile romanice, în nume ale zilelor săptămânii sau ale unor planete (*Luna*, *Mars*, *Mercurius*, *Jovis* sau *Venus*), numele zeilor și zeițelor din mitologia greco-latină au fost receptate și apoi constant utilizate, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ca nume proprii cu relevanță exclusiv culturală.

³³ *Esopiia*, ediție I.C. Chițimia, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 117–160.

Izvoare

- Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*. 2015. Coordonator G. Dumitrescu. București: Editura Sapientia Principium Cognitio.
- Antim Ivireanul. 2005. *Chipurile Vechiului și Noului Testament*. În *Sfântul Antim Ivireanul și Mănăstirea Tuturor Sfinților*, Arhim. Sofian Boghiu, 31–123. București: Editura Bizantină.
- Antim Ivireanul. 1972. *Opere*, ediție G. Ștrempele. București: Editura Minerva.
- Biblia 1688*, I. 2001. Ediție V. Arvinte și I. Caproșu. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament, tipărită întâia oară la 1688, retipărită după 300 de ani, în facsimil și transcriere*. 1988. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- Catehismul lui Coresi*, ediție A. Roman Moraru. 1982. În *Texte românești din secolul al XVI-lea*, coordonator I. Gheție, 101–105. [București]: Editura Academiei Române.
- Cărțile populare în literatura românească*, I-II, 1963. Ediție D. Simonescu și I. C. Chițimia. [București]: Editura pentru Literatură.
- Codicele Bratul*. 2003. Ediție Al. Gafton. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Codicele Voronețean*. 1981. Ediție M. Costinescu. București: Editura Minerva.
- Corbea, T. 2001. *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*, ediție A.-M. Gherman. [Cluj-Napoca]: Clusium.
- Coresi. 1930. *Lucrul apostolesc. Apostolul*, ediție facsimilată I. Bianu. București: Cultura Națională.
- Dosoftei. 2012. *Parimiile preste an, Iași, 1683*, ediție M. Ungureanu. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Foetul novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu. 1693–1704*. 1942. Ediție Emil Vîrtosu. București: [f.e.].
- Gaster, M. 1891. *Chrestomathie română*, I-II. Leipzig: F.A. Bockhaus – București: Socecu & Co.
- Herodot. 1984. *Istorie*, ediție L. Onu și L. Șapcaliu. București: Editura Minerva.
- Istoria lui Esop*, ediție V. Barbu. 1999. În *Viața lui Esop. Studiu critic*, 175–208. București: Editura Minerva.
- Moxa, M. 1989. *Cronica universală*, ediție G. Mihăilă. București: Editura Minerva.
- Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648*, reeditat din inițiativa PS Emilian. 1988. Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei.
- Palia de la Orăștie. 1581–1582*. 1962. Ediție C. Pamfil. București: Editura Academiei Române.
- Palia de la Orăștie (1582)*, I. *Textul*. 2005. Ediție V. Arvinte, I. Caproșu și Al. Gafton. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

Lucrări de referință

- *** *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul I, partea a 6-a, Litera D. *discord-dyke*, Editura Academiei Române, [București], 2009; tomul XIV, Litera Z, [București]: Editura Academiei Române, 2000.
- Gheție, I., Al. Mareș. 1985. *Originile scrisului în limba română*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Ștrempele, G. 1983. *Catalogul manuscriselor românești, BAR. 1601–3100*, II. București: Editura Științifică și Enciclopedică.